

ГРЕКО-ВІЗАНТІЙСЬКЕ УЯВЛЕННЯ ПРО ПОЛІТИКУ В ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Окреслення розуміння політики в писемній спадщині Київської Русі ускладнене тим, що у старослов'янській мові ми не маємо семантичних відповідників грецьким поняттям “політікá” чи “політеία”, від яких походить сучасний термін “політика”. “На жаль, руська мова виявилась неспроможною передати відтінки грецької політичної термінології, що глибоко пронизала богословські, літургійні і житійні тексти. – пише з цього приводу П. Кузенков. – В агіографічних пам'ятках термін “політеία” перекладається, як “хождіння, проживання”, позбавляючись соціального забарвлення”¹. Однак, втрачена термінологія аж ніяк не свідчила про втрату смислу політичного.

Ми спробуємо довести думку про те, що Київська Русь у найзагальніших сутнісних ознаках відтворювала греко-візантійське чи то християнізоване *платонівсько-арістотелівське* розуміння політичного як мінімум у трьох його аспектах: 1) у осмисленні головної мети політики, і особливого типу християнської святості, яка найбільшою мірою їй відповідала; 2) в уявленні про “архітектонічний” характер політики як діяльності зі створення *ієрархічної диспозиції*; 3) у визнанні основним принципом побудови цієї ієрархії по-християнськи переосмисленої *справедливості*.

1. Найпершою особливістю греко-візантійської платонівсько-арістотелівського розуміння політичного було переконання в тому, що політика має визначену мету – досягнення істини як найвищого блага, а цілі всіх інших діяльностей у державі мають бути їй підпорядкованими. “Оскільки ж дій, мистецтв і наук багато, то й цілей виникає багато”, – пише Арістотель (EN 1094a 5), однак лише “найвище благо” є “причетним до найважливішої і найбільш керівної з наук” – політики (EN 1094a 25). Саме цю ідею, як буде показано нижче, повністю перейняли і Візантія, і Київська Русь, щоправда витлумачивши “благо” в християнському дусі, як праведне “істинне життя”, що веде до спасіння.

С. Аверінцев у одній зі своїх статей вказав на цікаву формулу для позначення життя святого, що склалася у греко-візантійському вжитку –

¹ П.В. Кузенков, *Политика и “полития” в византийской традиции* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/smi/47638.htm>.

“βίος καὶ πολιτεία”², яка, очевидно, відділяла відлюдницьке, “небесне” життя святого (“βίος”) від його мирського, “земного” проживання (“πολιτεία”) і відсилала до тексту послання апостола Павла филип’янам (давньогр. “ἡμῶν γὰρ τὸ πολιτεύμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει”, давньослов. “Наше бо житіє на нѣбѣхъ есть” (Фил. 3: 20)³. Термін “πολιτεία” для позначення цього мирського життя був вибраний тут аж ніяк не випадково. Насправді у текстах мовилось про особливий тип святих праведників, відомих як Візантії, так і Київській Русі, які в мирському житті мали активну політичну позицію і часто втручались у державні справи. У Русі тип такого святого був звісно ж представлений Феодосієм Печерським, який протягом життя активно втручався у політичну діяльність києворуських князів, наприклад, конфліктував із князем Святославом Ярославичем з приводу незаконного, на його погляд, посідання престолу, відмовився прийти до нього на престольну трапезу і “причаститися брашна того, исполнѣзъ суцѣа крови и увѣствѣа”, заборонив згадувати ім’я Святослава у ектенії як “чрєсѣ закон сѣдшу на столѣ”⁴. “Святой, – пише П. Кузенков, – навіть будучи іноком і відлюдником, а часто саме завдяки цьому – стає впливовим учасником повсякденного “політичного”, тобто громадянського життя”⁵.

² С. Аверінцев, *Біографія та агіографія*, Дух і літера 15–16 (2006) 205. Вислів введений в обіг, очевидно, Афанасієм Александрійським у його житії св. Антонія, яке називається “Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου” (PG 26, Col. 836).

³ У найперших києворуських пам’ятках агіографічної літератури ми дійсно можемо спостерігати втрату терміна “πολιτεία”, гендіадіс (“βίος καὶ πολιτεία”) не вживається, а джерела найчастіше обмежуються одним словом “житіє” (Див. наприклад: “житіє сѣго ѿца нашего архієпискоупа александрьскаго” [Успенский сборник XII–XIII вв., Подгот. О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон, под ред. С.И. Коткова, Москва 1971, с. 38 та ін.]. У греко-слов’янському словнику, який В. Істрін додав до свого видання “Хроніки” Георгія Амартола слово “πολιτεία” перекладається, як “града”, “жизнь”, “житіє”, “царствіє” [Див.: В.М. Истрин, *Книги временные и образные Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. III: Греческо-славянский и славяно-греческий словари*, Ленинград 1930, с. 152]. У Житії константинопольського патріарха Евтихія, вміщеному в одну із “Міней”, вислів “δύο γὰρ ὁδῶν καὶ πολιτεῶν ὁσῶν ἐν τῷ βίῳ”, який чітко фіксує подвійність “βίος” і “πολιτεία” перекладається як “Два бо поуги суцѣа межю жизни и житія сего” [Цит. за: И.И. Срезневский, *Материалы для словаря русского языка по письменным пам’ятникам*, Санкт-Петербург 1894, с. 873].

⁴ *Житіє преподобнаго отца нашего Феодосія игумена Печерскаго монастыря*, Д.І. Абрамович, Києво-Печерський паперик, Репринтне видання, Київ 1991, с. 69. В. Горський завжди підкреслював відмінність між “відлюдницьким” типом святості Антонія і “діяльним” типом святості Феодосія: “На відміну від Антонія, Феодосій постає в Патерику передовсім як енергійний організатор великого монастирського господарства. . . Феодосій бере участь у політичному житті, зокрема втручаючись у сварку поміж князями Ізяславом та Святославом” [В.С. Горський, *Батько українського чернецтва*, Несторівські студії: Людина доби Давньої Русі. Історико-філософські та релігієзнавчі аспекти, Київ 2013, с. 346–347].

⁵ П.В. Кузенков, *Указ. соч.*

У візантійських, як власне і киеворуських джерелах, проглядається своєрідна подвійність в уявленнях про “істинне життя”, як мету політичної діяльності: “небесне життя” (“βίος”) – це праведне життя християнського святого, життя в істині і світлі божественного блага, а “політеїа” – це мирське, “земне” проживання, державні справи, політична діяльність, для яких “βίος” є взірцем. Якщо “Киево-Печерський патерик” створює образ “βίος” – відлюдного “життя в істині” (“Блажен есть, яко възненавидѣ мира сего и славы сея и к тому не печеться”⁶, – пише Симон Полікарпу на сторінках “Патерика”), то “Повчання” Мономаха характерно втілює принципи “політеїа” – життя і діяльності “благочесного мирянина”, активно зануреного у державні справи. Мономах навпаки готовий визнати те, що “не одиночество, ни чернечество, ни голодъ, яко ими добрии терпятъ, но малым дѣломъ (можливо) улучити милость Господню”⁷, безумовно розуміючи під “малими справами” мирську політичну активність⁸.

У одній із киеворуських писемних пам'яток, а саме Несторовому “Утєнение о житии и о погублении блаженную стратотерпца Бориса и Глѣба”, було навіть зображено своєрідний “стрибок”, “перехід” від стану “політеїа”, до стану “βίος”. Князі Борис і Гліб відкидають земну політичну діяльність, зокрема боротьбу за владу і за князівський престол задля “істини небесної”, здійснюють вихід із площини мирського і матеріального до царини істинного життя. “Розірваність планів буття, – пише з цього приводу

⁶ *Послание смиренного епископа Симона Владимирьскаго и Суждальскаго к Поликарпу, черноризцу Печерьскому*, Д.І. Абрамович, Києво-Печерський патерик, Репринтне видання, Київ 1991, с. 99.

⁷ *Повчання Володимира Мономаха*, ПСРЛ, Москва 1997, т. 1, с. 242.

⁸ У візантійській словосполучі “βίος καὶ політеїа”, за вжитою тут дихотомією ймовірно приховувалось поставлене свого часу Платоном питання – чи можна жити в істині, перебуваючи у світі поцейбічному. “Нібито якась стежка веде нас до думки, – стверджував з цього приводу Платон, – що поки ми володіємо тілом, і душа наша невіддільна від цього зла, нам не оволодіти повністю предметом наших бажань. Предмет же цей, як ми стверджуємо, – істина...” (Phaed. 66 b–e). Ця теза згодом буде охоче підхоплена й ранньохристиянськими мислителями, наприклад Аврелієм Августіном (“Однак істину (ту), думаю, знає тільки Бог або, можливо, [ще] душа людини, коли від цього тіла, від цієї темної в'язниці відмовиться” (Contra Academicos I, III. 9), однак Арістотель, судячи з усього, був у цьому питанні не настільки категоричним [Див.: Met. II 1, 993 a 30 – b 4]. Принаймні, саме так зрозумів це арабський інтерпретатор Аль-Кінді, який, коментуючи “Метафізику”, писав: “Дія наша не безкінечна, бо ми зупиняємося і наша дія припиняється, коли досягаємо істини” [Аль-Кінди, *О первой философии*, Антологія мирової філософії. В 4-х т., Москва 1969, т. 1, ч. 2, с. 711]. На думку арабського філософа, “...усе, що володіє буттям, володіє й істинністю. Істина досяжна для пізнання, як необхідність, а отже, і речі, що володіють буттям, пізнаванні” [Там само].

В. Мильков, – якщо будувати судження, виходячи з ідеалізації вчинків героїв, долається жертовністю. Жертовна, майже добровільна смерть князів, що забезпечує подолання тяжкої матеріальності життя і прорив у трансцендентне. Нагорода за подвиг смирення, за презирство до пристрастей світу, за подолання страху тлінного і тимчасового – прилучення до найвищого ідеалу”⁹.

2. З іншого боку, греко-візантійське розуміння політичного передумовлювало обов’язкове визнання людини “політичною істотою” (ζῷον πολιτικόν), наділеною здатністю впорядковувати співжиття з іншими і вибудовувати певний політичний лад. У цьому, по суті, полягала його відмінність від “модерного”, післягобсівського розуміння, де “на місце вчення Арістотеля про людину як “політичну” істоту і про гармонійну природу суспільних відносин приходить вчення Гоббса про людину як асоціального індивіда, з концепцією “війни всіх проти всіх”, що звідси витікає”¹⁰. Ні античне, ні візантійське, ні киеворуське тлумачення не вважало “політикою” конкуренцію і боротьбу. А князівські міжусобиці сприймалися скоріше, не як “політика”, а як відхилення від неї. “Πόλις”, таким чином, у межах платонівсько-арістотелівського розуміння політичного – це певний “зв’язок” людей (“κοινωνία”), що являє собою “архітектоніку” (“ἀρχιτεκτονική”) – диспозицією мистецтв (ἡ τέχνη), наук (ἡ μέθοδος), діяльностей (ἡ πράξις) та намірів (ἡ πράιπσις, Аг. EN 1094a 1), а “політика” (πολιτικά), з огляду на це, є не що інше як “сполучне мистецтво”, що “по можливості відкидає все негодне, а бере корисне і потрібне... зводячи його воедино” (Pl. Polit. 308 с), вона “найвища” серед наук, що “встановлює, які з наук потрібні в державах, а також які науки і в якому обсязі повинен вивчати кожний” (Аг. EN 1094a – 1094b 10).

Це розуміння політичного як певного порядку, диспозиції, фактично, збереглося у мало зміненому вигляді Візантією та Київською Руссю, щоправда у християнській обробці, набувши рис ієрархії (гр. ἱεραρχία) – поняття невідомого класичній античності, але такого, що міцно ввійшло в політичний обіг і літературу Візантії. Ієрархія моделювалась як відображення і продовження “небесного” устрою, “основи і невід’ємної риси світового порядку”¹¹, в якому кожна людина мала власне становище (τάξις). “У середньовічному мисленні, – пише Й. Гайзінга, – поняття “становище”

⁹ М.Н. Громов, В.В. Мильков, *Идейные течения древнерусской мысли*, Санкт-Петербург 2001, с. 137.

¹⁰ П.В. Кузенков, *Указ. соч.*

¹¹ Й. Хейзінга, *Осень средневековья*, Москва 1995, с. 171.

(стан) або “орден” (порядок) в усіх цих випадках утримується завдяки усвідомленню, що кожна з цих груп установлена Богом, є певним органом світобудови, настільки ж суттєвим і ієрархічно-шанованими, як і небесні Престоли і Влади”¹².

Незважаючи на те, що Русь ознайомилася із перекладом тексту Псевдодіонісія Ареопагіта “Про небесну ієрархію” (безумовно, центральним середньовічним твором про ієрархію) лише у 1371 р. ієрархічний спосіб уявлень про державний організм існував задовго до цього і повністю вписувався у платонівсько-аристотелівське розуміння політики як “архітектонічного” мистецтва. В ньому дивним чином поєднувалися візантійські моделі із дохристиянським осмисленням Руської землі як вертикально уявлюваного тіла, де князь є головою, що саме по собі покладало ієрархію і обумовлювало наявність вищих і нижчих щаблів у державі, важливіших чи не дуже важливих “органів”. Суттєвою підвалиною киеворуської ієрархії був також родинний принцип, який В. Пашуто небезпідставно вважав основою киеворуської політичної ієрархії¹³, адже підтвердженням цьому є поширені в текстах лексеми, пов'язані з іменування князя “батьком”, його молодших братів “синами”, непов'язаних родинними стосунками дружинників, “братами” чи знову ж таки “синами” князя¹⁴, а також численні шаблонні висловлювання у “Слові о полку Ігоревім”, на зразок “не лѣпо ли ны вѣшетъ, братіе...” чи “братіе и дружино”.

3. Основним способом побудови цієї ієрархізованої диспозиції, а отже й головним принципом політики була християнськи переосмислена “справедливість”, яка, як відомо, вважалась Платоном своєрідною системоутворючою чеснотою, що узагальнювала всі інші (Рр. IV). У якості основи політики вона у Візантії та Київській Русі означала справедливий ієрархічний розподіл благ чи статусів, справедливу Божу відплату, а також пропорційне, відповідне положенню людини покарання за злочини. Відомо, що статті “Руської правди”, князівських та церковних уставів, що побутували у звичаях Київської Русі, встановлювали різні грошові штрафи за один і той самий вчинок, щодо людей різного політичного становища¹⁵.

¹² Й. Хейзинга, *Указ. соч.*, с. 62.

¹³ В.Т. Пашуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968.

¹⁴ Див. наприклад: ПСРЛ, Москва 1962, т. 2, ст. 417.

¹⁵ “Аже оубѣють огнищанина оу кѣлѣти, или оу коня или оу говада, или оу коровѣ тѣтъбы, то оубити въ ѡд мѣсто; а то же поконтъ и тивоуницюу. А въ княжи тивоунѣ 80 гривенъ. А конюхъ старши оу стада 80 гривенъ... А въ сельскомъ старостѣ княжи и в ратаннѣмъ 12 гривенъ, а в радовници княжѣ 5 гривенъ. А въ смердѣ и въ хогѣ 5 гривенъ” [С.В. Юшков, *Руська Правда: Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій*, Київ 1935].

Насамкінець, відмітимо прикметний факт, що окреслені вище уявлення збереглися в певному вигляді й дотепер. Французький філософ В. Декомб, як впливає із контексту його міркувань, вважає архітектонічну модель цілком придатною і для окреслення сучасних меж розуміння політичного. Визнаючи за кожною практикою, притаманну їй автономію і ціль, політика, немов би пов'язує їх воедино. Мистецтво політики, яке в будь-якому відношенні є обмеженим кордонами конкретних професійних практик, задає і характер політичної влади. “Мені видається, – пише В. Декомб, що межі політики мають шукатись в самому уявленні про згадану вище політичну структуру людських діяльностей... Це вирішення тримається на певній дистинкції, без якої губиться категорія політики. Для того щоб було щось таке як політик, необхідно, щоб політик був усюди, але щоб він не був усім... зміст діяльностей не визначається політикою... Людські діяльності, взаємозалежність та порядок яких має цінувати політика, – мають свій власний зміст, певну умову існування... Це не політика, яка буде казати лікарю, хто здоровий, а хто хворий. Також це не політика, яка буде казати про наші зобов'язання перед богами. Політику належить сказати, скільки ми повинні мати лікарів та яке місце має займати практика цього мистецтва в місті, наприклад в його бюджеті. Та йому випадає сказати, де ми можемо будувати церкви”¹⁶.

Проте, насправді політика завжди намагається вийти із власних берегів і зазіхнути на територію інших діяльностей, що часто-густо спостерігається в тоталітарних суспільствах та суспільствах із слабко розвинутою демократією. Вона завжди намагається втрутитися у сам зміст діяльності вченого, викладача, митця чи лікаря, або призначити на професійні посади людей з “партійних”, а не “професійних” міркувань. З іншого боку, аристотелівське розуміння політики передумовлює підпорядкування цілей конкретних діяльностей людей меті загального блага, яке завжди виступає, в кращому випадку, благом більшості, а в найгіршому ілюзією загального блага, знищеною майже постійною незадоволеністю людей своїм місцем у диспозиції і дистрибутивною справедливістю. Зрештою межі, архаїчної диспозиційної моделі політики обмежуються тільки “професійними” діяльностями, ігноруючи некодифіковані соціальні практики (творчість, дружба, сексуальність тощо), в окіл яких політика також повсякчас намагається проникнути, викликаючи цим самим конфлікт з нав'язуваною архітектонікою.

¹⁶ В. Декомб, *Філософія політичного судження* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Descombes2.html>.